

*Ярина Боренько,
Експерт групи «Молодіжна політика» Реанімаційного пакету реформ,
вересень 2017*

Громадянська освіта в Україні

Державні підходи до громадянської освіти та її включення до навчальних програм

Як освітній предмет громадянська освіта з'явилося в Україні на початку 2000-го року. Розробка першої [Концепції громадянської освіти \(виховання\) особистості в умовах розвитку української державності](#) здійснювалася на виконання завдань «по розробці концепції громадянського виховання як процесу оволодіння особистістю системою національних і загальнолюдських цінностей, формування патріотизму, відповідальності за долю нації, держави, розвитку психологічної готовності та практичної здатності людини служити інтересам держави, вносити власний вклад у реалізацію національної ідеї», зазначених у [Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства](#), прийнятій в 1999 р.

Відповідальність за розробку Концепції була покладена на Академію педагогічних наук, яка представила її у 2000 р. Відповідно Концепції, поняття громадянської освіти розумілось як «виховання», що стосується суспільної та приватної сфери, а саме як *процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними.*

Підхід Академії педагогічних наук розділив поняття громадянської освіти як виховання та громадянської освіти як «формальної освіти», орієнтованої на отримання знань та вмінь, пов'язаних з правами та обов'язками людини/громадянина: *«Громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства».*

Подальший розвиток концепцій і підходів в громадянській освіті відбувався завдяки першим великим проектам з громадянської освіти, які співфінансувались міжнародними донорами, такими як: Демократична освіта, українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, заснована IREX; «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні.

Ці проекти стали основою для включення питання громадянського виховання до шкільних програм, а також до програм неформальної освіти та освіти для дорослих. Тим не менш, в результаті цього громадянське виховання так і не було включене у правові рамки освітньої політики. Пілотні програми отримали визнання завдяки схваленню на рівні міністерств. Програми та навчальні посібники були рекомендовані як «факультативний предмет». Пілотні

програми співвідносили громадянську освіту з навчанням демократії, політичної культури, практичним застосуванням теоретичних навичок тощо, включаючи компетентнісний підхід.

Через відсутність нормативно-правової бази не вистачало фінансового забезпечення для програм, заснованих за рахунок уміжнародних грантів, а на рівні міністерств громадянська освіта й далі вважалась факультативним предметом. Загалом, громадянська освіта офіційно так і не стала предметом викладання та навчання. Національно-патріотичне виховання традиційно мало важливіше значення, тому навчальні підходи виглядали як мішанина інструментів, спрямованих на вирішення дилеми між національним вихованням у значенні патріотизму та громадянським вихованням у значенні основних цінностей прав людини та демократії.

У 2012 р. для схвалення було запропоновано нову Концепцію громадянської освіти та виховання. Вона містила такі самі визначення, як і концепція 2000 р., яка посилювалась на патріотизм, мораль і духовний розвиток з одного боку, і на демократію, права людини та обов'язки з іншого боку. Крім того, вона містила твердження про те, що освіта має фокусуватись на духовному і моральному розвитку. З іншого боку, в деяких розділах визнавалась необхідність компетентнісного підходу та навчання, спрямованого на особистість, з наголосом на вміння та навички. Громадянське виховання було визнане наскрізною дисципліною, що повинна охоплювати викладання на уроках, позакласні заходи, демократичну організацію шкільного життя та передбачати міждисциплінарний підхід. Проект самої концепції був створений на основі різних текстів і тому містив багато суперечливих і неузгоджених визначень. Він так і не був схвалений.

Сучасні розробки направлені на те, щоб змінити цей двобічний підхід, проте немає єдиного розуміння різних суб'єктів, і це виглядає як механічне поєднання різних підходів з великою кількістю суперечливих моментів. Були спроби відновити концепцію 2012 р., не враховуючи зміни в законодавстві у сфері освітньої політики.

З іншого боку, концепція [Нової української школи](#) (НУШ) посилюється на наскрізні соціальні та громадянські компетентності, які має забезпечувати система освіти. Соціальна та громадянська компетентності визначаються як: *усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціо-культурного різноманіття.* Загалом, нове «реформоване» розуміння є як інтегральним компетентнісний підходом до освіти, що не містить чіткого розмежування між освітою та вихованням.

Крім того, громадянська освіта також спирається на [Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства](#), яка наголошує на активізації комплексних заходів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення щодо можливості захисту своїх прав та вираження інтересів через різні форми демократії участі.

Питання національно-патріотичного виховання все ще має першочергове значення, оскільки громадянська освіта йде «після» патріотичного виховання. Правова основа національно-патріотичного виховання ідеологічно визначена, а фінансування відображається у бюджетному кодексі. Тим не менш, позитивні зрушення з 2014 р. полягають у тому, що громадянська освіта представлена в нормативній системі окремо, а в основі самої освітньої реформи лежить компетентнісний підхід.

Правове забезпечення громадянської освіти в Україні

Новий [Закон про освіту](#), прийнятий у вересні 2017 р., визначає, що держава зобов'язана створити умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина. Верховенство права, свобода та громадянська / демократична політична культура - це одні з основних принципів освіти в Україні. Даний Закон визначає 12 ключових компетентностей, що відповідають меті та принципам освіти, і додатково наскрізну компетентність, пов'язану з критичним мисленням. Громадянські та соціальні компетентності визначаються як ті, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

Окрім того, підхід до громадянської освіти представлений у [Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 рр.](#) Стратегічні завдання передбачають заходи щодо покращення громадянської освіти, зосереджуючись на захисті прав та вираженні інтересів громадян через демократії участі. Згідно з цією стратегією, на Міністерство освіти і науки покладено відповідальність за узагальнення досвіду та розробку нової концепції і програми громадянської освіти. Процес розробки концепції та плану заходів досі відкладається і не синхронізується з іншими нормами, зокрема рамковими компетенціями, включеними у Закон про освіту. Тим не менш, після затвердження цей урядовий план заходів має стати першим міжвідомчим документом у сфері громадянської освіти, витрати на який можуть бути відображені у державному бюджеті.

Громадські підходи до громадянської освіти та їх включення до навчальних програм.

У даний час багато неурядових організацій надають перевагу співпраці з державними установами та державними органами влади, тому розуміння головних цілей громадянської освіти майже не відрізняється. Окрім того, більшість концепцій, які зараз втілюються в життя, базуються на досвіді співпраці між міжнародними інституціями за участю експертів з громадянського суспільства. Завдяки консультаціям з громадськістю та участі громадянського суспільства у процесі законотворення, підходи, запропоновані громадянським суспільством, визнаються і на урядовому рівні. Тим не менш, існують деякі суперечності як і між різними державними установами, так і в середовищі громадянського суспільства.

Урядовий підхід до громадянської освіти базується на співпраці з групою недержавних експертів, які, в свою чергу співпрацюють з міжнародними донорами. Це означає, що існує можливість і практика узгодження списків недержавних організацій/експертів, які працюють за підтримки/схвалення урядових установ. Вибір партнерів залежить від трьох груп акторів: міжнародні донори, урядові організації та неурядові організації/експерти. Характер такого тристороннього партнерства може бути дуже різним. Це також залежить від того, хто є ініціатором партнерства і наскільки прозорим є основи такої співпраці.

Неурядові організації жодного разу спільно не висловлювались з приводу майбутнього громадянської освіти в Україні. Більше того, немає єдиного визначення громадянської освіти, яке вони хотіли б використати.

Провайдери громадянської освіти в Україні.

Оскільки питання громадянської освіти знаходиться на порядку денному державних установ та міжнародних донорів, існує безліч організацій, які працюють відповідно до заявлених підходів. У даному випадку ми надаємо невичерпний список організацій/інституцій, які можна назвати провайдерами – тобто тих, хто декларують громадянську освіту як напрямок діяльності, мають власні програми з громадянської освіти або стабільно поширюють міжнародні практики, та здійснюють систематичну діяльність, спрямовану на окреслені цільові групи.

Програми та провайдери, що відносяться до формальної шкільної освіти:

- Проект ["Громадянська освіта та е-демократія в школах"](#), що проводиться "Українською студентською спільнотою" спільно з Міністерством освіти і науки, спрямований на впровадження електронної демократії, медіа грамотності, європейських цінностей, антикорупційних заходів та участі.
- Міністерство освіти і науки є головним партнером у міжнародних проектах з громадянської освіти, які фінансуються Радою Європи з 2008 р. за участю різних ГО. Діюча програма ["Демократична школа"](#) проводиться Європейським центром імені Вергеланда і зосереджується на запровадженні Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини.
- Асоціація викладачів історії, громадянства та суспільних дисциплін ["Нова Доба"](#) проводить заходи для вчителів, які викладають історію, демократичне громадянство та управління школою.
- Благодійна організація [«Вчителі за демократію та партнерство»](#) проводять програми з інновацій в галузі викладання, громадянської та правової освіти, критичного мислення, розвитку громади та сталого розвитку.

Програми та провайдери, що відносяться до неформальної освіти:

- Національна програма з прав людини [«Розуміємо права людини»](#) передбачає комплексні навчальні тренінги з прав людини та наставництво для активістів, вчителів, молоді, журналістів та інших цільових груп.
- [ГО Studena](#) проводить програми з соціальної адаптації ветеранів, гендерної рівності та культурного розвитку, що базуються на гендерній рівності та недискримінаційному підході.
- [Українська Академія лідерства](#) – 10-місячна навчальна програма для молоді, яка має загальну середню освіту, спрямована на розвиток особистості та соціальне лідерство та проводиться за підтримки міжнародних та українських донорів, політиків та громадських діячів.
- ГО ["Інша Освіта"](#) проводить неформальні навчальні програми та семінари з питань громадянської активності, критичного мислення, побудови діалогу, місцевої історії та активізації сільської молоді.
- [Національна програма «Молодіжний працівник»](#) – навчальна програма для молодіжних працівників, яка проводиться Міністерством молоді та спорту у співпраці з ПРООН та має на меті забезпечити навчальну базу для роботи з молоддю відповідно до Європейської рамки компетенцій. Спеціальна програма з громадянської освіти для молодіжних працівників розпочалася в 2017 р.

- [Програма Британської ради "Активні громадяни"](#) – це програма підготовки соціальних лідерів, яка сприяє соціальному розвитку, керованому громадою, забезпечує проведення семінарів та невеликі гранти для груп, що ініціювали соціальні зміни в громадах.
- Освітня ініціатива «[Відкривай Україну](#)», - спрямована на навчання та підтримку громадських ініціатив школярів 7-11 класів, які проживають в малих містах. Ініціатива має велике коло партнерів і фінансується за рахунок спільнокошту.

Онлайн курси:

- [Відкритий університет Майдану](#) – ініціатива освітнього простору "під відкритим небом", що виникла під час акцій протесту на Майдані у 2013-2014 рр. серед викладачів, випускників бізнес-шкіл та активістів. Наразі організація проводить заходи, спрямовані на активізацію громадянської участі, та створила онлайн-платформу громадянської освіти для дорослих [«Відкритий університет Майдану онлайн»](#). В даний момент представлено 41 онлайн-курс, серед яких є і [«Школа свідомого громадянина»](#).
- [ГО «Детектор медіа»](#) надає онлайн-ресурс про критичне мислення і медіа-грамотність "[Mediasapiens](#)" та розробила онлайн-посібник з медіа-грамотності для підлітків "[Mediadriverr](#)".
- Громадянська освіта також представлена на українській безкоштовній освітній онлайн платформі [Prometheus](#) і охоплює 7 конкретних тем: економіка, боротьба з корупцією, розвиток міст, державна політика, гендерна політика, соціологічні дослідження та лобіювання.

Багато провайдерів працюють на місцевому рівні з конкретними питаннями громадянської освіти, спираючись на вже існуючі програми або розробляючи власні. На місцевому рівні працюють:

- Місцеві та регіональні громадські організації, у тому числі молодіжні та студентські ГО, які проводять заходи на відкритому повітрі, фестивалі, форуми та семінари, а також використовують нові коворкінг-центри та/або бібліотеки;
- Бібліотеки, які успішно перетворюються на сучасні громадські простори та налагоджують партнерські відносини з неурядовими організаціями та/або донорами;
- Муніципальні та громадські молодіжні центри, які перебувають у процесі легітимації та уніфікації їх діяльності в рамках реформи молодіжної політики;
- Політичні партії, що працюють в основному з міжнародними донорами та проводять програми з громадянської освіти для зміцнення власного потенціалу.

Спеціальних мереж або платформ для співпраці між провайдерами громадянської освіти в Україні немає. Організації, окремі фахівці та освітяни зазвичай працюють безпосередньо з донорами та не полюбують ділитись сферою своєї діяльності. Тому існує багато непов'язаних між собою проєктів, а освітні програми та концепції можуть суперечити одна одній.

Фінансування громадянської освіти.

На відміну від національно-патріотичного виховання, громадянська освіта досі не відображена в державному бюджеті України. Фінансування забезпечується міжнародними донорами та організаціями, а саме:

- Рада Європи, яка виділяє кошти на фінансування окремих заходів відповідно до двосторонніх рамкових угод з Міністерством освіти і науки та Міністерством молоді та спорту;
- програми та агентства USAID, що мають угоди безпосередньо з урядом або працюють через відкриті конкурси та запити до неурядових організацій;
- агентства та програми ООН, такі як ПРООН, ЮНІСЕФ, Фонд народонаселення ООН та Волонтери ООН, що співпрацюють з Міністерством молоді та спорту;
- посольства та інші програми, які пропонують невеликі гранти.

Позитивні зрушення у тому, що стосується фінансування громадянської освіти з державного та місцевих бюджетів, помітні в рамках молодіжної політики. Розподіл бюджетних витрат визначений [державною цільовою соціальною програмою «Молодь України»](#) на 2016-2020 рр. Головним пріоритетом цієї програми є підтримка громадянської освіти та національно-патріотичного виховання – здійснення заходів, спрямованих на відродження національно-патріотичного виховання та більш активного залучення молоді до громадського життя. Третина бюджету програми "Молодь України" спрямовується на громадянську та національно-патріотичне виховання. Витрати на заходи, безпосередньо пов'язані з національно-патріотичним вихованням, становлять 40% бюджету. Таку ж кількість коштів планується виділяти на підтримку молодіжних ініціатив та розвиток, в тому числі і розуміння залучення молоді до громадського життя. Решта 20% витрат охоплюють правову освіту (включаючи питання запобігання злочинності) та екологію.

Нинішня реформа молодіжної політики та заходи з планування також передбачають продовження освітніх програм та заходів, що фінансуються міжнародними донорами, такі як реформи молодіжних центрів та Національна програма «Молодіжний працівник». У 2016 р. близько 30 освітніх заходів для молодіжних працівників було профінансовано з місцевих бюджетів, а фінансування загальнонаціональних заходів відбувалось за рахунок міжнародних донорів та державного бюджету.

Класифікація підходів до розуміння громадянської освіти, опис можливих груп провайдерів, що мають спільні ідеологічні погляди

Для громадського сектору не існує єдиного визначення громадянської освіти. Тим не менше, більшість неурядових організацій-провайдерів знаходяться під впливом обговорень на міжнародному рівні, а також погоджуються з тим, що найголовнішим є забезпечення демократичних компетентностей. Експерти «освітньо-орієнтованих» організацій, які працюють відповідно до політики Міністерства освіти і науки, насправді найчастіше пропонують основні визначення для офіційних документів, або ж погоджуються з розумінням, запропонованим державними органами.

Співпраця в рамках Ради Європи в питанні освіти з прав людини та демократичного громадянства відбувається на основі двосторонніх програм, причому Міністерство освіти і науки виступає чи не головним провайдером. Національні недержавні суб'єкти/експерти зазвичай отримують контракти як провайдери/тренери програм. Тому багато місцевих та національних неурядових організацій працюють відповідно до підходу Ради Європи, що

базується на освітніх/молодіжних проектах у неформальному середовищі. Ці організації вважають за краще використовувати визначення освіти для демократичного громадянства відповідно до Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини.

Співпраця між Міністерством молоді та спорту та Молодіжним департаментом Ради Європи відбувається згідно із відповідною рамковою угодою та навколо впровадження тренінгових програм на тему участі молоді, освіти з прав людини та соціальних прав для молоді, а також молодіжної роботи. Кілька посібників Ради Європи було перекладено на українську мову. Вони допомагають неурядовим організаціям у впровадженні тренінгових програм: «*Скажи своє слово!*» – посібник з Переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті; «Компас»: посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді; гра про соціальні права «*ENTER! Dignityland!*» («*Країна гідності*»); «*Закладинки*»: посібник із боротьби з мовою ворожнечі за допомогою освіти в галузі прав людини; *Портфоліо молодіжної роботи* Ради Європи. Тому існує низка молодіжних організацій та організацій по роботі з молоддю, які працюють із підходами, визначеними у Переглянутій Європейській хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті та Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини.

Правозахисні організації, котрі працюють з питаннями обізнаності про права людини, їх захистом та освітою в цій галузі, та співпрацюють через агентства ООН та ОБСЄ, зазвичай зосереджуються на цінності освіти з прав людини та захисту прав людини. Зазвичай вони мало використовують визначення «громадянська освіта», оскільки припускають, що освіта в галузі прав людини охоплює цю тему. Цей підхід відображає сферу фундаментальних прав людини, захист від насильства, що не зовсім відповідає підходу Міністерства освіти і науки. Сьогодні правозахисні організації працюють також з питаннями дискримінації, гендерно-чутливого підходу, свободи зібрань тощо.

Інші освітні організації, що працюють з темами, пов'язаними з громадянською освітою, такими як історична пам'ять, демократична освіта, молодіжні ініціативи, освіта для дорослих, професійна освіта тощо часто не кажуть прямо про те, що вони посилаються на громадянську освіту. Національно-патріотичні організації можуть використовувати термін «виховання громадян» у значенні виховання справжніх патріотів.

Основні тенденції розвитку громадянської освіти (висновок)

З прийняттям нового закону про освіту поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення. Тим не менш, практичні інструменти впровадження досі не реформовані. Хоча в законодавстві є визначення і неформальної освіти, питання громадянської освіти вимагають належного міжсекторного підходу для впорядкування процесів, що відбуваються в формальній і неформальній сфері. На сьогодні питання громадянської освіти в системі формальної освіти – це відповідальність Міністерства освіти і науки, в той час як громадянська освіта в неформальному секторі забезпечується відповідно до програм Міністерства молоді та спорту. Тут відчуваються прогалини у міжвідомчій координації між двома міністерствами.

Громадянська освіта є пріоритетом для багатьох міжнародних донорів, в тому числі і найбільших з них – USAID та агентств ООН. Проте самі донори, хоча і проводять програми, які називають громадянською освітою, не мають згоди щодо інструментів, визначень та

підходів. Крім того, у випадках інституційного партнерства з урядом, вони, зазвичай, обмежуються певними сферами фінансування та обирають програму відповідно до власних пріоритетів. Процес вибору інституційних партнерів неурядовими організаціями досі залишається непрозорим.

Розбіжності між національно-патріотичним вихованням та громадянською освітою досі помітні. У випадку державних навчальних закладів одні й ті самі установи можуть бути провайдером обох підходів. Через це виникає двобічне сприйняття багатьох цінностей та брак інтегрального підходу до того, що саме має викладатись в обох випадках. Завдяки освітній реформі це питання, очевидно, буде включене до порядку денного. У цьому випадку обговорення національного виміру громадянської освіти може охоплювати питання національно-патріотичного виховання, або ці дві концепції будуть застосовуватися як паралельні освітні підходи. Немає чітких рішень для цієї проблеми.

Кількість провайдерів, ймовірно, збільшиться, особливо на місцевому рівні, завдяки процесу децентралізації та збільшенню фінансування від донорів та з місцевих бюджетів. Моніторинг провайдерів досі є недостатнім, а також не завжди можливо визначити провайдерів, які насправді займаються громадянською освітою, проте все ще не використовують цей термін. Тенденцій до створення мережі спільної платформи для провайдерів наразі не існує.

Громадянська освіта з акцентом на залучення громадян є досить поширеною тенденцією в Україні, особливо в процесі розвитку міст та місцевого розвитку. Незважаючи на це, нові інноваційні та творчі форми залучення не відображені в освітніх підходах зацікавлених сторін як такі, що пов'язані з громадянською освітою. Однак, цілком імовірно, що такі різні підходи можуть стати більш зв'язними у найближчому майбутньому.

Примітки:

Цей документ розроблено в рамках проекту "**Сприяння громадянській активності через неформальну освіту**", організованого [Асоціацією додаткової освіти та просвітництва](#) (Білорусь) та ГО "[Інша освіта](#)" (Україна) в рамках діяльності [Східноєвропейської мережі з питань громадянської освіти](#).

Завданням даного документу був огляд ситуації з громадянською освітою в Україні, виходячи з тлумачення терміну освіти для демократичного громадянства Хартією з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини: *«Освіта для демократичного громадянства означає освіту, навчання, просвітницьку, інформаційну, практичну діяльність та активні дії, спрямовані на надання тому, хто навчається, знань, вмінь та розумінь, а також формування моделей поведінки та ціннісного ставлення у плані здійснення та захисту демократичних прав і обов'язків як члена суспільства, цінити різноманітність та відігравати активну роль у демократичному житті задля підтримки та захисту демократії і верховенства права»*. Термін «громадянська освіта» у нашому випадку є тотожним терміну «освіта з демократичного громадянства».